

**НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ РУХ НА ПОЧАТКУ XX СТ.
(НА МАТЕРІАЛАХ ВОЛИНІ)**

На початку XX ст. на Волині розгортається український національний рух. Його значною складовою була національно-культурна діяльність, де вагому роль набуває інтелігенція. З цього приводу В. Липинський зазначив, що на основі своєрідності культури Волині, українська інтелігенція регіону, синтезуючи культурні надбання Сходу й Заходу, особливо Польщі, Литви, Росії, зберегла власні традиційні основи, свої етнопсихологічні особливості, ідеї й традиції [3, 76]. Це, зрештою, стало основним важелем впливу на інтелігенцію, надавши їй головну роль у процесі національного відродження українців Волині. Саме інтелігенція широко використовувала потенціал національно-культурної сфери українського руху для підвищення національної свідомості. Цей компонент став підмурком у прагненні українців до розбудови власної держави.

Серед низки цих діячів можна виділити письменників Климентія Квітки, М. Коцюбинського (протягом 1897 – лютий 1898 р. працював редактором відділу хроніки в газеті “Волинь”)[10, 36]. На окрему увагу заслуговує діяльність: Олени Пчілки, Лесі Українки, Ореста Фотинського, Василя Кравченко й ініціативні члени Товариства дослідників Волині, житомирського товариства “Просвіта”.

Найбільш ефективно національно-культурна діяльність проявилася в роботі житомирської “Просвіти”. Цей напрям діяльності статутом товариства визначався як пріоритетний: “допомагати розвиткові української культури і першим чином просвіті українського народу його рідною мовою, у Житомирі і в Волинській губернії. А для того товариство має: а) видавати книжки, журнали, часописи і т.ін., українською мовою, б) заводити свої бібліотеки, читальні, книгарні і т.ін., в) влаштовувати публічні лекції і читання, загально-

просвітні курси, спектаклі, літературно-музичні вечори, концерти, вистави, і т.ін., г) влаштовувати стипендії, школи, приюти для дітей і дорослих, і т.ін. просвітні і добродійні заклади, д) оповіщати конкурси і премії за найкращі твори писемства та умілості” [18, 3].

Протягом усього передвоєнного часу існування “Просвіти”, її діяльність спрямовувалась на влаштування літературно-музичних вечорів, драматичних вистав, щорічного відзначення пам’ятних шевченківських дат, донесення до широкого загалу культурно-просвітньої інформації, яка сприяла підвищенню рівня національної свідомості.

У руслі такої діяльності товариство організувало бібліотечний український відділ. Поповнення фондів бібліотечки відбувалося за допомогою В. Совинського, власника приватної книгарні з українським відділом [19].

Наступним кроком просвітян стало організування 1910 р. бібліотечної комісії, для активного розповсюджувала по селах Волині української книги і створення там осередків комісії. Окрім того комісія влаштовувала літературно-музичні вечірки, читання рефератів, декламування віршів і т.п. [25]

Наприкінці 1910 р. житомирська “Просвіта” отримала дозвіл волинського губернатора на відкриття при земських прокатних станціях невеличких бібліотек для селян (відкрито 80 бібліотек), і вже в цей час комісія надіслала для них близько 500 книжок різного змісту [20].

У той час вагомій позиції набирав український книжковий рух. Завдяки зусиллям “Просвіти” українська книжка знаходила на Волині “своїх читачів, вона промостила вже собі дорогу до широких мас українського селянства і робітництва, до української інтелігенції [і] в народних масах робить вона непомітну на око, тяжку, але надзвичайно велику і головно тривалу працю, багату на гарні наслідки” [9, 40-41].

“Просвіта” планувала залучити бібліотечну комісію також для розповсюдження україномовної навчальної літератури по території губернії,

влаштування Українського книжкового відділення на сільськогосподарській виставці у Житомирі [4], видавати часопис “Струмок” – спеціальний український просвітній журнал.

Привертає до себе увагу думка українських суспільних діячів, про важливість національно-культурної діяльності просвітніх товариств, висловлена на сторінках часопису “Украинский вопрос”: що вони “наскільки могли, слугували провідником корисних знань і, при більш вільних умовах роботи, могли б створити для українського селянства низку культурних осередків великого суспільного значення” [23, 56-57].

Зусилля ентузіастів просвітян були спрямовані на подолання негативних тенденцій низького стану освіти та майже повну відсутність організованого культурного життя українців краю, що стало важливим фактором ознайомлення населення із ключовими позиціями українського національного руху і лягло до основи національно-державного будівництва.

Одним із дієвих заходів пропаганди українського руху та підвищення національної свідомості на Волині була сфера театрального мистецтва. Наприкінці XIX ст. культурне життя губерньського центру значною мірою поживавлюється. З цього часу місцеві поціновувачі українського театру мають змогу частіше відвідувати вистави відомих українських колективів [8, 102]. У червні 1903 р. у Житомирі українські вистави дала відома галицька трупа українських аматорів львівського клубу “Руська Бесіда” під керівництвом Губчака, де мала великий успіх [12, 7].

Після 17 жовтня 1905 р. зняття заборони на культурне життя національностей у губернії зростає активність українських аматорських труп. З року-в-рік кількісний показник виступів цих театральних труп зростав. У цьому контексті діяльність Житомирської “Просвіти” була домінуючою.

Важливою ознакою їхньої діяльності було вшановування пам’яті Тараса Шевченка. Сценічні композиції в основному були за творами Кобзаря. Найбільший вияв українського театрального мистецтва був у адміністративному центрі губернії. Просвітянин М. Голубничий

(театральний псевдонім – Голубенко) організував у Житомирі театально-артистичний гурток. Який на 1911 р. складався з 40 чол.

Пожвавлення в губернії від 1907 р. культурно-просвітницької роботи діячів національного відродження зумовило поглиблення співпраці останніх із представникам православного кліру. На цьому фоні національно-культурне відродження стає нероздільною складовою українських уподобань духівництва і семінаристів.

У Волинській духовній семінарії створено український просвітній гурток, який, згодом, набрав характеру таємної української громади семінаристів. Національно-свідомий контингент семінарії влаштовував різноманітні заходи культурного характеру для привернення уваги громадян до українського національного відродження. Між іншим пропагувалося Євангеліє українською мовою, улаштовувалися тематичні вечори в пам'ять Т.Г. Шевченка, виступи перед публікою із рефератами про життя та творчість відомих українців.

Доступною і досить дієвою формою поширення національної свідомості серед широкого загалу слугували музично-літературні вечори. Композиції які виконувались свідчать про обізнаність діячів національного руху у краю із надбанням української літератури та музичної творчості як минулого так і їх сучасників.

Події 1912 р. пов'язані зі спорудженням пам'ятника козакам на полі Берестецької битви дозволяють простежити прихильність українського духовенства до національного руху в напрямі церковно-культурному – з метою відродження українських православних культурних традицій [11, 342].

У контексті вище зазначеного можна виділити діяльність Братства імені князів Острозьких. Із самого початку існування Братства робота його була спрямована “на створення навколо Острозького замку історико-краєзнавчого й культурно-просвітницького центру, що мав би об'єднати зусилля всіх зацікавлених історією рідного краю і займатися збереженням пам'яток місцевої старовини” [2, 33]. До Братства належали відомі

представники шляхетського стану Волині (також і батько Лесі Українки – Петро Косач), інтелігенція, духовенство.

Таким чином ці дослідження змусили багатьох переглянути нав'язуване владою бачення української історії, зокрема, Волинської землі. Вивчення державотворчої діяльності волинських князів доби Литовсько-Руської Держави, козаччини, свідчили про неперервність державницьких тенденцій в українському суспільстві, утверджували вищий рівень національної свідомості.

Національно-культурний процес на Волині можна персоніфікувати. Тут мова йде про чільних діячів українського національного руху в краї. Зокрема, письменник Модест Левицький у часи свого перебування на Волині сприяв пробудженню національної свідомості. У Радивиліві він створює таємний український гурток. Через гурток передплачувалася українська газета “Рада” (деякий час М. Левицький був співробітником цього часопису), улаштовувалися театральні вистави українською мовою, відзначались шевченківські дні та збиралися кошти на будівництво пам’ятника Т.Г. Шевченка [6, 35]. Літературні твори М. Левицького були добре відомі учнівському загалу навчальних закладів губернії [27].

Барон Федір Штейнгель, власник маєтку у Городку на Рівненщині, був добре відомий у середовищі українського руху. За свідченням Д. Дорошенка він приймав активну участь в українському житті, був членом Тупу, товаришем голови Українського Наукового Товариства в Києві, підтримував український театр, у Думі належав до української парламентської фракції [7, 133] й разом з тим заснував Волинський археологічно-історичний музей, яким завідував український вчений та громадській діяч М. Біляшівський. Федір Штейнгель приділяв значну увагу розвитку освіти, культури та духовному зростанню жителів навколишньої місцевості [22, 11].

Виходець з Волині В’ячеслав Липинський ще в пору своєї молодості організував читацький гурток для якого сам добирав літературу, мав намір організувати видання популярної літератури для селян. Він був переконаний,

що шляхта українських земель повинна перейняти українську культуру і свідомість їй, таким чином, ця суспільна верства має стати чільною складовою еліти українського народу – присвятити себе створенню незалежної української держави.

Саме для реалізації таких міркувань у Луцьку 1908 р. на зібранні польської інтелігенції ним була виголошена доповідь "Шляхта на Україні". Уже в лютому 1909 р. за ініціативою В. Липинського в Києві відбувся з'їзд польської інтелігенції із Правобережної України, прихильної до українського національного руху. Вони "проголосили себе "українцями польської культури", і всі дебати проводилися мовою українською" – згадує Д. Дорошенко [7, 114]. На з'їзді було ухвалено рішення підтримувати українські домагання в культурно-просвітній сфері. Поставлено завдання працювати над піднесенням національно-культурного рівня, насамперед селянства з тим, щоб останнє побачило в особі шляхти-землевласників – союзника в суспільному житті. Серед учасників з'їзду були й представники волинської шляхти, зокрема, Антоній Станевич з Луцька, графи Грохольські, що мали маєтності в краю та ін. [5, 126-137]

Також наслідком з'їзду було започатковано видавництво спеціального часопису польською мовою "Przegląd Krajowy" із метою поглиблення й поширення ідеї співпраці польської шляхти та інтелігенції в Україні з українським національним рухом [1] у дусі прийнятих з'їздом ухвал. Ця акція стала початком ініціативи В. Липинського, спрямованої на те, щоб представники колись полонізованої шляхти в Україні перейнялися ідеями українського руху, і перейшли в український національний табір. І, як зазначає Д. Дорошенко, за тогочасної обстановки залучення до національного руху певної кількості "високо культурних, активних людей, було для нас великою моральною допомогою" [7, 115].

Підсумовуючи діяльність В. Липинського щодо згуртування прихильників українства відзначимо, що він продовжував традицію

В. Антоновича. Однак, тут уже помітна тенденція звернення головної уваги від культурного до політично-національний боку української справи.

Всеволод Масюкевич, вихованець Волинської духовної семінарії, член житомирської "Просвіти", сприяв у закладанні основ для національної системи освіти в краї. Вище загадану просвітянську бібліотечну комісію він розглядав у якості майбутнього книжкового фонду для українських шкіл. Його учень український письменник Клим Лаврентійович Поліщук (псевдонім – Лаврінович Клим) був членом "Просвіти", а також займався культурно-просвітницькою діяльністю, записував легенди, пісні, перекази та інші зразки фольклору [16, 86]. Про діяльність інтелігенції на Волині він, зокрема, зазначив: "Будучи українським журналістом, і знаючи частково українське життя, можу показати, що українці як інтелігенція так і народ" переслідують одну мету "народну мову в народних школах, видання газет та корисних книг з різних галузей знань як от – історія, агрономія, природничі науки, художня література (з метою дати якомога більше освіченості народу)" і щоб "корисні народу книги та газети, читання яких, могло сприяти українському національному самоусвідомленню" [26].

Однією з найпомітніших та вагомих особистостей українського національного руху на Волині був Василь Кравченко. Він сприяв піднесенню національно-культурного рівня українців краю, головним чином, через діяльність житомирської "Просвіти". У цьому товаристві він був натхненником багатьох ініціатив, культурно-просвітніх заходів. Його як члена Товариства дослідників Волині приваблювала багата й своєрідна культура волинського краю, що, зрештою, стало спонукою до етнографічного дослідження регіону.

З вище наведеного можна констатувати національно-культурне відродження як один із головних компонентів національного руху українців. Національно-культурна діяльність становила важливий етап розвитку українського руху в боротьбі за власну державність. Наполеглива праця діячів національного відродження на Волині, діяльність товариства

“Просвіта” створили умови для існування етнопсихологічного підґрунтя у підтримці національного руху українців і, глибше, до ідеї створення незалежної української держави.

Значення національно-культурної діяльності українських патріотів важко переоцінити. Ця сфера є наріжним каменем, на всіх етапах у державному будівництві України.

З початком демократизації суспільно-політичного життя на поч. 1917 р. розвиток культурно-просвітницького руху створював належне підґрунтя для розбудови національної держави. Взаємозв’язок державного й культурного будівництва мав значний вплив культури на формування освіченості, національної свідомості, ідейно-політичного світогляду українців. Тому культурне будівництво було головною метою національно-державницьких сил України. Дослідження розвитку культурно-просвітнього руху на Волині допоможе встановити його вплив на поширення національної свідомості, підняття національно-культурного рівня й сприяння українському руху упродовж березня-листопада 1917 р.

Особливе місце в культурно-просвітницькому русі на Волині належить місцевій мережі товариств “Волинська Просвіта”, яка відновила свою діяльність у березні 1917 р. Перші загальні збори товариства визначили пріоритетний напрям діяльності товариства: видання агітаційних листків до народу, видавати газети, організувати українські політичні організації, сприяти українізації школи, сприяти утворення українських книгозбірень по школах [4, арк. 7]. У період реорганізації владних структур у губернії, товариство відзначилося активною діяльністю в процесі формування демократичних органів влади.

Сприяння в розгортанні національно-культурного руху завдяки мережі “Просвіт” на Волині, утверджувало цей рух як складову частину державотворення, починаючи з 1917 р. Розглядаючи проблеми взаємозв’язку державного й культурного будівництва, зауважимо, що без належного культурно-освітнього рівня суспільства створювати національну державу

було надзвичайно складно. Тому культурне відродження було на чільному місці в державницьких і національно-визвольних сил України [21, 5]. Так, членами товариства були діячі національного руху: В. Кравченко, С. Підгірський (голова житомирського осередку ТУПу, голова Волинської української ради), губернський комісар освіти – М. Черкавський та ін.

“Волинська Просвіта” діючи в складній обстановці в губернії, спромоглася налагодити національну культурно-просвітницьку працю. Серед низки впроваджених заходів “Просвіти” головним чином, виділяються: створення українських книгозбірень, улаштування вистав, налагодження взаємозв’язків із різними українськими організаціями в краї, що згуртувало українські національні сили, сприяння в проведенні українізації освіти в губернії.

Піднесення освітнього рівня, участь у політичному житті, ведення культурно-просвітницької роботи, широке співробітництво із громадським і державними структурами “Волинською Просвітою”, на думку О. Малюти “перетворилося в один із центрів формування державницького потенціалу України” [14, 11].

Націоналізація освіти у діяльності “Волинської Просвіти” розглядалася як важливий фактор поширення національної свідомості та поглиблення процесів національного відродження. Діячі українського національного руху розуміли, що не менш важливим фактором у розбудові держави, – зазначає О. Янковська, – було подолання комплексу національної меншовартості. Це реалізовувалося шляхом впровадження українізації у всіх галузях державного і суспільного життя та стимулювання розвитку української культури. Особлива увага приділялася до створення національної освіти [28, 105].

Розбудова української системи освіти на Волині проходила в руслі становлення загальнонаціональної системи освіти. Упродовж березня–листопада 1917 р. вирішувалося питання проведення українізації шкіл, підготовки українських педагогічних кадрів, впровадження українознавчих

дисциплін. Цей процес проходив на тлі складної економічної та політичної ситуації. Тому процес реформування системи освіти за доби Центральної ради не встиг набрати систематичного характеру. Разом із тим у цей період українській інтелігенції вдалось створити підґрунтя для відродження національної освіти, що стало визначальним для діяльності наступних українських урядів у 1918–1920 рр. [17, 105]

Важливою складовою українського національного руху виявилася націоналізація церковної сфери. Традиційне православ'я не залишилося осторонь культурно-просвітницьких процесів [11, 354].

Розгортання національного руху в церковній сфері свідчить, що Церква “не стала пережитком в національно-духовній структурі українського народу, як це могло здаватись тим з української інтелігенції, що під впливом модерних теорій розгубили національні українські традиції”, – зазначав І. Власовський [3, 8-9]. Національне відродження у сфері православної церкви сприяло поширенню національної свідомості, і стало свідченням поглиблення процесів українського руху у губернії. Національно-культурний рух у православній церкві проходив під ідеєю українізації церковного життя та освіти, започатковувався рух до демократизації церковної сфери, збільшення контингенту національно свідомого духівництва, появу гасел автономії українській церкві – як свідчать ухвали та резолюції різнорівневих з'їздів мирян та духівництва Волині.

За проголошенням III Універсалу Української Народної Республіки простежується логічне завершення початкового етапу боротьби українського національного руху за державний статус України. Вище наведене дає підстави вважати національно-культурну діяльність на Волині з поч. XX ст. – листопад 1917 р. вагомою складовою українського національного руху. Розбудова національної системи освіти, сприяння українізації шкільних, громадських, державних установ підвищувало рівень національної свідомості населення краю. Широка культурно-просвітницька праця діячів українства поглибила процес національного відродження українців Волині. Культурно-

просвітницька діяльність мережі товариств “Волинська Просвіта”, українізація системи освіти, національно-культурне відродження Православної Церкви на Волині посилювало державницький потенціал, і стало складовою українського державотворення.

Джерела та література:

1. Przegląd Krajowy. – 1909. – 30 kwietnia.
2. Бірюліна О. Архів братства імені князів Острозьких // Волинський музей. Історія і сучасність. Науковий збірник. Випуск 11. – Луцьк, 1999. – С. 33.
3. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – К., 1998. – Т. IV. – 384 с.
4. Держархів Житомирської обл., ф. 560, оп. 2, спр. 2, 13 арк.
5. Дорошенко Д. Зперед тридцяти літ // З минулого. Збірник. Том I. – Варшава, 1938. – С. 126-137.
6. Дорошенко Д. Лікар – гуманіст // Спогади про Модеста Левицького. – Вінніпег, 1967. – С. 35.
7. Дорошенко Д. Мої спомини про Давнє – Минуле, 1901 – 1914 роки. – Вінніпег; Манитоба, 1949. – 167 с.
8. Духовні витоки Житомирщини. – Житомир: М.А.К., 2003. – 322 с.
9. Залізняк М. Російська Україна і її відродження. – Львів, 1910. – 72 с.
10. Історія міст і сіл УРСР. В 26 т. / Тронько П.Т. (голова головної редколегії). – Т. 5: Житомирська обл. – К., 1973. – 726 с.
11. Історія релігій в Україні: У 10-ти т. // Редкол.: А. Колодний (голова) та ін. – К.: Український Центр духовної культури, 1996–1999. – Т. 3. Православ'я в Україні / За ред. А. Колодного, В. Климова. – 1999. – 560 с.
12. Лаврівський Б. Житомир перед першою світовою війною // Волинь. – Нью-Йорк. – 1951. – Ч. 1. – С. 6-8.
13. Липинський В. Листи до братів хліборобів. – К.; Філадельфія, 1995. – 471 с.
14. Малюта О.В. “Просвіта” у формуванні державницького потенціалу українського народу (друга половина XIX – перша чверть XX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Інститут історії України. – К., 2005. – 20 с.
15. Монастирецький Л. Клим Поліщук – письменник щедрого таланту і трагічної долі // “Роде наш красний...” / Волинь у долях краян і людських документах / Наукове видання. – Луцьк, “Вежа”, 1996. – Т. 1. – С. 86.
16. Осташко Т.С. Український національно-освітній рух у 1917 р. // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія “Історія, економіка, філософія” / Гол. ред. Ю.І. Терещенко. – К.: КДЛУ, 1999. – Вип. 3. – С. 85-107.
17. “Просвіта” товариство (Житомир). Статут українського товариства “Просвіта” у Житомирі. – Житомир, 1907. – 18 с.
18. Рада. – 1908. – 27 червня.
19. Рада. – 1910. – 10 грудня.
20. Розовик Д.Ф. Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917–1920). – К.: ВПЦ “Київський ун-т”, 2002. – 310 с.
21. Столярець М. Слово про Городок: Спогади краєзнавця. – Рівне, 2002. – 31 с.
22. Украинский вопрос. С-Петербург. Изд. ред. журн. “Украинская жизнь”, 1914. – 134 с.
23. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі ЦДІАК України), ф. 268, оп. 1, спр. 415, арк. 18.

24. ЦДІАК України, ф. 1335, оп. 3, спр. 175, арк. 19–19 зв.
25. ЦДІАК України, ф. 1598, оп. 1, спр. 138, арк. 5 зв–6.
26. *Янковська О.* Культурне життя в Україні у період національно-демократичної революції (1917–1920) // УІЖ. – 2005. – №2. – С. 105-118.